

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКА МОВА: У КОНТЕКСТІ ТВОРЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

УДК 373.3/.5

DOI: 10.12958/2227-2747-2024-1(185)-77-92

Дічек Наталія Петрівна,

доктор педагогічних наук, професор,
завідувач відділу історії та філософії освіти

Інституту педагогіки НАПН України,

м. Київ, Україна.

n.p.dichek@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2185-3630>

Для цитування: Дічек Н. П. Михайло Грушевський і українська мова: у контексті творення політичної нації. *Освіта та педагогічна наука*. 2024. № 1 (185). С. 77–92. DOI: [https://doi.org/10.12958/2227-2747-2024-1\(185\)-77-92](https://doi.org/10.12958/2227-2747-2024-1(185)-77-92).

References (стандарт APA): Dichek, N. (2024). Mykhailo Hrushevskiy i ukrainska mova: u konteksti tvorennia politychnoi natsii [Mykhailo Hrushevskiy and the Ukrainian Language: in the Context of a Political Nation Creation]. *Osvita ta pedahohichna nauka – Education and Pedagogical Sciences*, 1 (185), 77–92. DOI: [https://doi.org/10.12958/2227-2747-2024-1\(185\)-77-92](https://doi.org/10.12958/2227-2747-2024-1(185)-77-92) [in Ukrainian].

Постановка проблеми. В умовах інформаційної війни, яку тривалий час веде проти України сусідня держава-агресор, питання історичної пам'яті, оцінювання подій і фактів минулого в контексті тенденційного маніпулювання ними набувають усе питомішого значення. Актуалізується необхідність постійно й цілеспрямовано впливати на формування суспільної свідомості українців, підпорядковуючи її національним цінностям та інтересам. Рідна мова – непроминальна цінність народу, і саме вона протягом останніх століть зазнає утисків, заборон і нищення від імперських амбіцій держави-агресора. Уважаємо важливим перманентне звернення до знання про тривалу боротьбу свідомих українських патріотів за визнання самодостатності української мови. Це знання слід поглиблювати й у різний спосіб активно транслювати, бо воно

мотивує нинішнє й прийдешнє покоління не лише розуміти та пам'ятати непростий історичний шлях нашого народу до незалежності, а й дієво її захищати.

Попри те, що за роки незалежності написано тисячі статей і видано сотні збірників статей і матеріалів про непростий життєвий шлях видатного вченого-історика, громадського діяча, патріота **Михайла Грушевського** (1866–1934), належно відрефлексовано його визначні наукові здобутки в галузі реконструкції історії України, непересічну державницьку роботу, на нашу думку, не уповні поціновано лишеється його просвітницька, агі-

таційно-пропагандистська активність у перші десятиліття ХХ ст. у річищі розв'язання проблеми рідномовної для українців народної школи, утвердження статусу української мови як окремої, самостійної мови окремого народу на теренах російської імперії.

Навіть коли в Україні широко вшановувалися 150-і роковини від дня народження М. Грушевського, серед окреслених напрямів роботи проведеної ювілейної міжнародної наукової конференції «Михайло Грушевський: учений, політик, державний діяч» (2016, м. Львів) не було жодного напрямку (Міжнародна конференція...), пов'язаного з аналізом внеску Михайла Сергійовича в боротьбу за материнську мову в початковій освіті українців – і наддніпрянських, і галицьких. Але саме про цю проблему 1916 р. (!) він сам писав так: «У царині устрою українського життя центральне місце займає питання про школу. Це – основа всього. І якщо в наш час необхідність культурного і національного будівництва ... не може відкладатися до часів мирних ..., [то] питання про українську народну школу мусить стати на черзі як одне з найпекучіших і найневідкладніших питань, – як задоволення нагальної потреби українського народного життя» (Грушевський, Камінь наріжний, с. 461). Тому вважаємо доцільним привернути увагу сучасників до того винятково важливого й сміливого внеску М. Грушевського (у сенсі політичних гонінь та утисків з боку царату) у формування розуміння значення рідної мови як чинника творення української політичної нації.

Аналіз актуальних досліджень. Почнемо з нагадування про наявність у сучасній гуманітаристиці (і українській і зарубіжній) окремої міждисциплінарної галузі наукових досліджень, або окремої наукової галузі – грушевськознавство (Грушевськознавство, 2006), а отже, і

грушевськіани. Тому, на нашу думку, не варто перераховувати й характеризувати численні джерела і студії, напрацьовані дослідниками. Зазначимо лише ті праці, автори яких бодай якимось чином торкалися питань української мови й освіти, що порушував М. Грушевський. Аналіз знайдених студій умотивував групування їх за такими виокремленими напрямками:

- М. Грушевський як полум'яний пропагандист ідей національного відродження засобом рідномовної школи й освіти – Т. Антонюк, 2002; Д. Герцюк, 1995; І. Данюк, 2001; І. Зайченко, 2016 – 2021; В. Мельниченко 1997;

- М. Грушевський як історик освіти українців – А. Біліченко, 2021; О. Завальнюк; І. Лопушанський, 1996; С. Сірополко, 2016 (уперше надруковано 1935 р.);

- М. Грушевський як генератор наукових ідей про розвиток національної освіти – Н. Дічек, 2005; Ж. Ковба, 1995;

- М. Грушевський як провідник ідей про засади творення української нації (аспект рідної мови) – І. Гирич, 2002; В. Ідзьо, 2006; В. Шинкарук, Н. Шинкарук, 2021.

Вочевидь напрошується висновок, що написано не так і багато розвідок щодо контекстуалізації ставлення М. Грушевського до освіти й рідномовної школи для українців в історичних умовах кінця ХІХ – початку ХХ ст. Понад це, хронологічно інтенсивність згаданих публікацій припадає лише на період 1995 – 2005 рр. Додамо також, що, основувшись на твердженні однієї із відомих сучасних українських дослідниць у галузі грушевськознавства, однієї з колективу укладачів 50-томного видання творів М. Грушевського (розпочато 2002 р.) О. Юркової про віднайдення «дуже багато нових матеріалів, і що далі й детальніше вивчають історики життя Грушевського, то цікавішим і багатограннішим він стає» (Юркова, 2023), саме і прагнемо додати свій штрих до ба-

гатогранного образу людини-велета, бо вважаємо принципово вагомим його внесок у закріплення консолідувального значення рідної мови й освіти нею для ствердження української державницької ідеї. Тим більше, що, на авторитетну думку О. Юркової, про початок входження М. Грушевського в політику (початок ХХ ст.) «ще мало сказано» (Юркова, 2023).

Мета статті – авторська рефлексія внеску М. Грушевського в обґрунтування засад самостійного державного буття українців у контексті боротьби за запровадження їхнього навчання материнською мовою (перші десятиліття ХХ ст.).

Мета деталізована в завданнях: доповнити історико-освітнє знання про видатний внесок українського вченого-історика, патріота Михайла Грушевського в утвердженні статусу української як самодостатньої мови окремого слов'янського народу на теренах російської імперії; по-друге, актуалізувати в науковому обігу дві невеликі за обсягом статті вченого («Камінь спотикання» і «Камінь наріжний»), контекстуально значущі для поглиблення сучасного уявлення про зроблене ним для піднесення етносвідомості українців, вироблення в них спільного розуміння національної минувшини, сприйняття рідної мови як атрибуту незалежного життя, що сукупно становить питомий внесок у наше державотворення.

Методологія та методи дослідження. Методологічну основу дослідження складають культурологічний підхід та біографічний метод, які дозволили розглянути погляди М. Грушевського стосовно статусу української мови в певному соціокультурному контексті. Було використано також комплекс теоретичних методів: аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння, узагальнення, абстрагування, систематизація, контент-аналіз.

Виклад основного матеріалу.

Перш ніж відобразити фактологічні дані та свої міркування щодо зробленого М. Грушевським на початку ХХ ст. і для фактично формування національної філософії освіти, і для відстоювання значення мови як «першого й невідмінного засобу і знаряддя національного життя, <...> органу культурного життя в усяких сферах і проявах його» (Грушевський, 1907), нагадаємо дещо з минулого, яке передувало цьому аспекту його національно орієнтованої громадської й політичної діяльності.

Наразі не те що в Україні, а й у світі відомо: наша національна мова ще з 20-х років ХVІІІ ст. почала зазнавати утисків і заборон від російського самодержавства: 1720 р. за імператора Петра І в Україні (тоді – Малоросії) заборонили друк будь-яких книг, окрім церковних, та й їх тексти мали суворо узгоджуватися з текстами видань, друкованих у Московському царстві (Поліщук, 2015, с. 220), а вже 1731 р. набула чинності вимога влади вилучати релігійні книги старого українського друку і замінювати їх російськими виданнями (Там само). Наведемо ще такий важливий історичний факт: 1769 р. Священний Синод Російської церкви відхилив клопотання Києво-Печерської лаври про дозвіл друкувати для українського населення абетки українською мовою, а в Києво-Могилянській академії єдиною мовою поступово, з 1786 р. стала російська (Кубайчук, 2004, с. 29).

Водночас, у другій половині ХVІІІ ст. на українських землях паралельно розпочався процес скорочення кількості початкових шкіл. А із започаткуванням діяльності Міністерства народної освіти (1802), яке зайнялося розробленням освітніх реформ на теренах імперії, становище української початкової освіти (головно на селі) стрімко погіршувалося. Чому? Бо царська влада розпочала масове закриття

старих «дяківських шкіл», які слугували ретрансляції мовних місцевих і культурно-історичних традицій українців, їхня робота узгоджувалася з народним ідеям українського світобачення, відповідала етнічному духу, а натомість влада запроваджувала і поширювала нові «російськомовні» початкові школи (Голубенко, 1993 с. 143–144), чужі для сприйняття сільськими дітьми-українцями. Саме таке «реформування» народної освіти виявилось найпотужнішим джерелом нищення української мови. Так само на російську мову навчання було офіційно переведено діяльність середньої школи (державні і приватні училища, гімназії, пансіони) і вищої школи (університети), які функціонували чи відкривалися на українських землях імперії.

Уперше про трагічну долю українців та їхньої мови спільнота Європи дізналася з виступу на Першому Міжнародному літературному конгресі письменників Європи в Парижі (1878 р.) відомого українського вченого-історика європейського рівня М. Драгоманова, який повідомив учасникам: «Україна втрачала свою автономію протягом XVIII ст.; саме під ту пору імперський уряд наказав перекласти російською мовою *закони* (курсив автора – Н. Д.) України. Наприкінці того ж століття уряд заборонив національну мову у вищій школі, а на початку XIX ст. у зв'язку із заснуванням у Петербурзі *міністерства народної освіти*, малоруську мову вигнали навіть із початкових шкіл» (Драгоманов, 1878, с. 73). Розповів М. Драгоманов і про конкретні офіційні заборони царської влади. Не зупинятимемося на цих широковідомих з історії України XIX ст. дискримінаційних щодо мови і культури українців Валуєвському циркулярі (1863), який заперечив саму ідею самостійності української мови, характеризуючи її лише як наріччя, уживане прос-

толюдом, та ще й зіпсоване польським впливом, а також на Емському указі 1876 р., що практично заборонив уживання української літературної мови в усіх формах і сферах суспільного життя, крім художньої літератури та видруку історичних пам'яток і архівних документів, але й у цих вузеньких «щілинах» можливостей дозволялося користуватися лише російським правописом (Українська ідентичність..., 2015).

Поступове посилення заборон, жорстких утисків самодержавством мовно-культурної окремішності українців пояснювалося острахом царської влади, що публікації книг українською мовою стимулюватимуть зростання свідомості нашого народу, сепаратистських, пропольських та антиімперських настроїв серед українців, збуджуватимуть у них відчуття національної самодостатності й окремішності (Там само, с. 74).

Якщо вже згаданого вище М. Драгоманова можна назвати першим, хто розповів освіченій Європі про антиукраїнську політику Російської імперії, то його наступником став педагог і громадський діяч Б. Грінченко. 1895 р. він опублікував у Женеві освітньо-публіцистичний нарис «Нарід у неволі», поширений німецькою, французькою, російською мовами. Наведемо з нього лише таке свідчення: «Освічуватися нарід не може, бо школи, які є, тільки обмосковлюють діти; письменство заборонено, мову вигнано звідусіль: з церкви, з школи, з офіціальних та громадянських інституцій, з громадянства; скажи українське слово, відбери лист з Галичини, вже за тобою доглядає жандарм, або й просто возьмуть та й закинуть людину в тюрму, зашлють у заслання, примусять голодувати, заборонивши заробляти! <...> все те робиться в такій державі, де політичні злочинства карають без суду, де навіть губернатори дозволя-

ють собі бити, де політичні арештанти вбивають себе голодом, аби досягти, щоб з їх камери винесено умисне туди поставлений смердючий посуд з екскрементами, що з нього течуть. Треба згадати се все, щоб зрозуміти те становище, що в ньому стоять гнані й тиснені від російського уряду українські діячі» (Грінченко, 1895, с. 40–41). Нарис Б. Грінченка набув широкого розголосу в Європі.

Підкреслимо явну іронію історії: ще близько 130 років тому Б. Грінченко звернувся із закликом до європейської громадськості не підтримувати колонізаторську політику самодержавної Росії щодо України, а саме: «Попросимо всі видання, що спочувують протестові від зневолених проти утисків, передрукувати сю статтю або хоч найголовніше з неї, щоб увесь світ міг дізнатися про те, як то на порозі ХХ століття в Європі вертаються похмурі часи середньовікової інквізиції, і людей кидають у тюрми за те, що вони бажають читати своєю мовою євангелію, щоб західна Європа могла знати, що сумежно з нею є нарід, що кілька віків боровся проти азіатських кочовників на самому їх шляху і спинав їх нахід на Європу, обороняючи від них своїми пораними грудьми європейську цивілізацію» (Грінченко, 1895, с. 43–44).

А наразі ми, українці, знову на обороні Європи, її форпост. Перегук історичних подій із сьогоднішнім вражає, проте нині вже дійшло до річок української крові...

Як ретранслятор на Європу думок активних українців про необхідність здобуття Україною та всіма іншими народами царської Росії повної національно-культурної автономії, Б. Грінченко закликав європейців сприяти боротьбі з русифікацією «...боротьба пригнічених українців за свою національність є теж важним європейським питанням. Коли б у своїй борбі українці здобули собі поміч від

Європи, то се певне наблизило б реформу в Росії» (Грінченко, 1895, с. 42–43).

Якщо М. Драгоманова відносимо до першої хвилі (1840 – 1870-і роки) боротьби свідомої громадськості за права української мови й етнічних українців на здобуття щонайменше початкової освіти рідною мовою, то Б. Грінченко, як і М. Грушевський, належить до наступної, другої хвилі (кінець ХІХ ст. – поч. ХХ ст.).

Джерельний пошук дає підстави стверджувати, що першим публіцистично-просвітнім дописом М. Грушевського про освітні проблеми українців слід уважати його статтю «Наша школа» (час написання – 3 березня 1909 р.), якою відкривалося перше число однойменного тижневика (видавався у Львові). Як учений-історик М. Грушевський подає в ній короткий ретроккурс здобутків і освітніх втрат українського національного шкільництва впродовж ХVІ – ХІХ ст., що є цінною й важливою інформацією для тогочасних читачів, бо висвітлює замовчувані імперською владою історичні підвалини руйнації національного поступу. А головне – автор актуалізує невідкладність розвитку поряд з початковими школами й середніх українських шкіл, які б забезпечили підвищення рівня освіти народу і надавали освіту понад елементарну, тобто проектує освітню перспективу. А як громадський діяч і політик, він презентує розроблену програму діяльності часопису «Наша школа» (Грушевський, *Наша школа*, 1909, с. 71), добре розуміючи суспільну важливість преси загалом і фахової зокрема в нагальній справі культурного розвитку українців.

Усвідомлене застосування М. Грушевським медійного ресурсу до розв'язання проблеми національного розвитку, самоідентифікації пересічних українців, про що йтиметься також далі, розглядаємо як полі-

тичну далекоглядність і глибоке розуміння природи і потреб співвітчизників.

До однієї з перших публікацій М. Грушевського про українське шкільне питання відносимо статтю «Шкільна мова» (датована 24 вереснем 1909 р.), уміщену в заснованому ним самим тижневику-газеті «Село». У передовиці «До читачів» першого числа (номера) цього видання (3 вересня 1909 р.) М. Грушевський декларує мету і завдання тижневика: «Оце зачинаємо нашу народню газету, для наших селян і робітників українських. Через те – хто хоче добра своєму краєви, своєму народови, повинен дбати не тільки про те щоб самому бути просвіченим, тямущим, але і про те також, щоб і навколо люде, громада, народ були теж якомога тямущі, посвічені. До сього служить школа, книжка, газета» (Грушевський, До наших читачів, 1909).

Як громадський діяч він мотивує селян передплачувати газету і головним її кредо заявляє боротьбу за освіту, яка є безальтернативною потребою народу в досягненні кращого життя: «Менше темноти – менше неправди, всякого лиха. хто хоче добра своєму краєві, народові – повинен дбати про те, щоб і він сам, і оточуючі його люди були якомога тямущі, просвічені» (Грушевський, Шкільна мова, с. 15). У своєму зверненні М. Грушевський прохав майбутніх передплатників поширювати часопис поміж селянами та робітниками: «Читачів же наших просимо самих читати й іншим давати та приохочувати: нехай ся газета іде з рук до рук, з хати до хати, людя нашим і усьому миру нашому українському на користь та на пожиток» (Грушевський, До наших читачів, 1909).

Тижневик «Село» став першим українським суспільно-політичним виданням, орієнтованим на селянську аудиторію (Ткаченко, 1991), що на той час становила левову частину багатомільйон-

ного українського населення імперії й потребувала свого медійного органу.

У статті «Шкільна мова» вчений пише про те, на чому раніше вже наголошували інші педагоги – від К. Ушинського до Б. Грінченка: вчити добре можна тільки такою мовою, яку учні знають і нею спілкуються, тобто зрозумілою. А в народній школі на Україні, зауважує М. Грушевський, не так: «Прийде дитина до школи. Учитель говорить до неї по-руському, вона в його ледве яке там слово зрозуміє. Те, що він учить і толкує, вона ледве тямить. В книжці слів пребагато таких, що вона їх або не знає, або інакше розуміє. І так дітям мука, учителеві мука, а науки як кіт наплакав. Походить дитина кілька років, поломить собі язика так, що воно ані по-нашому, ані по-руському» (Грушевський, Шкільна мова, с. 16).

Фактично статтею «Шкільна мова» МГ – так підписано статтю – розпочав серію публікацій, згодом зібраних ним у невелику брошуру «Про українську мову та українську школу» і надрукованих власним коштом автора 1912 р. Скромна за обсягом брошура або збірка, куди ввійшли публіцистичні статті М. Грушевського 1909 – 1910 років, однак мала винятково важливе значення для розбурхання свідомості українського селянства Російської імперії і спонукання його до спротиву, «щоб не клепали на них, мовбито вони самі не хочуть, щоб їх дітей учено рідною українською мовою» (Грушевський, Шкільна мова, с. 16). Цю збірку освітньо-публіцистичних дописів учений свідомо орієнтував на пересічних українців-селян, про що свідчать мініформат статей, спрощений стиль викладу, дешева ціна видання. Причому, учений орієнтувався на селян Наддніпрянської України (Панькова, 2004 – 2005, с. 31), доказом чого є використаний автором варіант правопису й форма мовного викладу текстів.

Зміст статей спрямовано, по-перше, на *інформування* широких кіл українців про події і проблеми освітньої справи, перебіг обговорення у владних колах імперії мовного питання, або так званого в той час «українського питання»; по-друге, на формування змін у світорозумінні селян, піднесенні їхньої національної самоідентифікації. Доказ цього вбачаємо в тому, що головний заклик автора до співвітчизників – боротися за термінові реформи в народній освіті – рефреном проходить крізь усі тексти збірки.

Знову й знову вчений на сторінках своєї брошури звертається до братів-селян-читачів, роз'яснюючи їм антиукраїнську політику Державної Думи щодо української мови, спрямовану на аргументування того, аби визнавати її лише діалектом російської мови, а не самостійною окремою, мовою. У статті «Не дозволяти!» М. Грушевський обурено пише, що і «кіргізи», і «ести» мають офіційно визнане право на свою мову, а українцям, унаслідок схожості їхньої мови із російською (але ж не тожності!) (Грушевський, Не дозволяти, с. 22), у цьому відмовляють.

У статтях «Мова українська і мова руська», «Мова панська і мужича», «Законопроект про учення українською мовою» М. Грушевський роз'яснює читачам причини появи мовних розбіжностей у двох мовах, аргументує історичні чинники, які їх викликали, висвітлює штучно створені царатом перепони в розвитку української мови. У статті «Не порозумнійшали» вчений-просвітитель, зокрема, зазначає, що 1905 р. уже й Комітет міністрів імперії, узявши до уваги висновки Академії наук, визнав, що українці не можуть «піднятися із злиднів і темноти» через заборони і перешкоди їхній мові з боку влади (Грушевський, Не порозумнійшали, с. 22).

Завдяки викладацькій діяльності у львівському університеті (1894 – 1906) М. Грушевський був добре обізнаним і зі станом освіти українців на теренах Австро-Угорської двоєдиної монархії і міг порівняти його зі становищем на підросійських українських землях. Маємо на увазі статтю з брошури «Шкільна справа в Галичині». Тому його висновок про те, що галицькі українці активніше відстоюють свої освітні права і домагаються зрушень у цій царині (Грушевський, Шкільна справа в Галичині, с. 22), слід розглядати як історично вагоме свідчення очевидця. Учений також визнає, що австрійська влада чинить менше утисків культурному розвитку національних меншин. І знову-таки, він агітує всіх українців боротися за зміни в освіті, повторюючи думку про пасивність з цього питання українського селянства, яке дуже слабо піднімало голос за рідну школу (Грушевський, Не дозволяти, с. 23).

Вільнолюбний, антисамодержавницький зміст невеличкого збірника одразу було «вловлено» цензорами, а тому збірник заборонили, а його видання мали конфіскувати, оскільки раніше окремо оприлюднені дописи у вигляді збірника, тобто в поєднаному форматі, визнали «злочинними», такими, що мають «агітаційну мету для організації боротьби проти державної школи» (Панькова, 2004–2005, с. 41). Утім, завідувач редакції газети «Село» Ю. Тищенко домігся, аби, розглядаючи «злочинне» призначення збірки, судова палата все-таки зняла рішення щодо її конфіскації, і вона «пішла межі людей».

У передмові до 2-го видання збірки (1913) М. Грушевським наголошено, що «серед усіх потреб нашого національного життя потреба рідної школи найголовніша, бо народ, який не має своєї школи, може бути лише пасербом чужих народів,

а ніколи не виб'ється на самостійну дорогу існування. Боротьбі за рідну мову і рідну школу мусимо присвячувати найбільше уваги, тому й видаємо сю книжечку, щоб вона стала в пригоді кожному, хто не свідомий великої ваги рідної мови й рідної школи для поступу й розвитку рідного народу» (Грушевський, 2013, Передмова). Свідомо повно навели цю цитату для того, аби читач-сучасник відчув гостроту мовної проблеми, її історичну тяглість аж до нашого сьогодення, усвідомив її колосальну ідейну значущість для націєтворення, й поцінував важку, але плідну діяльність Михайла Грушевського в галузі відстоювання рідної мови українців.

Як визначено в меті нашої статті, аби поглибити осягнення внеску вченого в піднесення проблеми рідної української мови як обов'язкової ознаки, поряд із землею, самодостатньою нації (Грушевський, За рідну школу), звернемося до двох зовсім невеликих, проте значущих для досягнення нашої мети статей вченого – «Камінь спотикання» (11 лютого 1916 р.) і «Камінь наріжний» (26 лютого 1916 р.), надрукованих у російськомовному виданні «Русские ведомости», коли М. Грушевський перебував у засланні в м. Казань.

Зауважимо, що в річищі вивчення стану мовного українського питання й рідномовної освіти на початку ХХ ст. ці статті досі не відрефлексовано. На наш погляд, їх важливість для нас, нащадків, лежить у кількох площинах:

А. Сукупно вони доповнюють портрет М. Грушевського як лідера українства в обставинах буття поміж двох імперій, що обмежували, більше або менше, мовнокультурний розвиток роз'єданого народу; як мужньої людини, яка, перебуваючи на політичному засланні, під таємним наглядом, виявляє мужність публічно дискутувати про політичні проблеми українців, за підняття яких його власне й репресовано.

Б. Зміст статей важливий для розуміння гостроти боротьби за українську народну освіту і мову, яку вчений розгорнув у перші десятиліття ХХ ст. Як й інші його публікації 1900 – 1910-х років, ці статті віддзеркалюють процес поступового переростання його суспільної, просвітницької боротьби в політичну. Приєднуємося до думки сучасного історика І. Гирича про те, що Михайло Грушевський – «перший з українських діячів ХІХ ст. розглядав вживання української мови у контексті буття політичної нації» (Гирич, 2014).

У змістовому відношенні обидві статті є відповідями М. Грушевського на критику його просвітницької діяльності й намагань розв'язати українське питання на державному рівні імперії. Інвективні статті антиукраїнськи налаштованих київських громадських діячів, оприлюднені у вересні – жовтні 1915 р., з'явилися в газеті «Кіевлянинь».

Не вдаючись у детальний переказ змісту цих статей, лише зазначимо, що в першій з них професор Київського університету Ю. Кулаковський бездоказово звинуватив М. Грушевського у творенні «українського легіону добровольців», який воював проти російської армії на боці німецьких військ, і, нібито, був виплеканий на сепаратистських ідеях М. Грушевського та галицьких професорів-львів'ян. (Наголосимо – це «фактично» звинувачення у зраді, а в розпалі – Перша світова війна). Зокрема професор пише: «його [Грушевського – прим. Н. Д.] учні наповнили галицький легіон і вихваляються пролиттям крові російського солдата, тепер виявляються усі жахливі плоди того засіву, який робив п. Грушевський. Нехай ця кров напоумить наших російських “українців”. Пора їм збагнути, що ідеї п. Грушевського ведуть їх не до свободи, а загрожують перетворити на гній для німецької культу-

ри» (Кулаковський, 1915, с. 1). Крім того, автор закидає Грушевському-історичу недостовірність викладу ним української історії VIII – XIX ст. (Там само).

На це ще у жовтні 1915 р. у найпершій публікації-відповіді «Тлінний прах» Михайло Сергійович упевнено заявляє, що, працюючи в Галичині, взагалі унікав об'єднання наукової сфери діяльності з політичною і публіцистичною, а у «своїх університетських лекціях ніколи не привносив політики» (Грушевський, Тлінний прах, с. 418). А щодо закидів йому у фальсифікації сторінок української минушини, то вчений відповів, що жодного разу не був звинувачений колегами-істориками, тобто фахівцями, у помилках чи неаргументованості своїх студій, бо завжди оснований лише на документальних відомостях.

От саме на статтю М. Грушевського «Тлінний прах» відгукнулися критикою представники націоналістичних кіл депутат Думи В. Шульгін і редакція його газети «Кієвлянинь», обравши за ключову ціль українське питання, яке М. Грушевський і називав «каменем спотикання». У своїх статтях (одна – редакційна, друга – самого Шульгіна) критики обґрунтовували заперечення самостійності українського народу, самодостатності його мови і культури. Критики розглядали зусилля українських свідомих громадян у цій царині лише як працю гуртка української інтелігенції над «українською культурою». Інакше кажучи, таку працю В. Шульгін характеризував як «невдячну справу»: «Нехай друкують свої газети, нехай видають свої журнали, пишуть свої книги і влаштовують приватні товариства, які фабрикуватимуть цю культуру», – зверхньо дозволяв він (Шульгін, 1915, с. 1–2). Припускаючи надання українцям можливості видавати газети, журнали, книги, він однозначно відмовляє їм у запровадженні освіти їхньою рідною мовою.

Дозволимо собі загострити увагу: В. Шульгін – активно діючий політик і добре усвідомлює політичне значення мови для націєтворення.

Дихотомію ставлення київського політика до українства саме й розкриває у своїй статті «Камінь спотикання» М. Грушевський, наголошуючи: пан Шульгін ніби й не підтримує ідею позбавлення культурної [української] людини її найціннішого права на вільне культурне та національне самовизначення і спілкування зі своїм суспільством, середовищем, народом, однак, вважає неприпустимим і шкідливим все те, що могло б викликати саму думку «про національну окремішність» української народності (Грушевський, Камінь спотикання, с. 457). Унаслідок чого, резюмує М. Грушевський, політик-критик доходить висновку, що викладання «українською мовою у народній школі, допущення народної мови в земські й інші установи, які безпосередньо стикаються з народом, із сільським населенням» є шкідливим. Розмірковуючи далі, Михайло Сергійович пише, що, можливо, таке ставлення до українства корелювало з шовіністичним переконанням В. Шульгіна в тому, що прагнення українців розвивати свою мову, освіту, літературу є лише наслідком їхньої «любові і звички до своїх етнографічних особливостей», до всього свого історичного, народного набутку (Шульгін, 1915, с. 1–2), тобто це своєрідні забавки. На противагу суперечливій позиції В. Шульгіна, М. Грушевський доводить, що «весь народний зміст виражається в мові (виділення – Н. Д.), яка є першою умовою культурного, економічного та суспільного поступу українського населення» (Грушевський, Камінь спотикання, с. 460), чим наголошує її першорядну політичну значущість. Саме мова та освіта постають одночасно і каменем спотикання для імперської влади,

і наріжним каменем розбудови української політичної нації.

У редакційній статті київської газети безапеляційно стверджувалося, що малоросійське суспільство відчуває себе «невіддільною частиною російського народу», тому все, що «відколювало б малоросів від єдиного російського народу, що вселяло б у них думку про національну окремішність, слід відкидати як таке, що марно роздрібнює сили цього народу, а тому завдає шкоди всім його частинам» (б.н., с. 1). Підкреслюючи, що викладання рідною мовою непотрібне і шкідливе для поняття «єдності російського народу», питання освіти українців атестовано як прояви і спроби «української» пропаганди, створеної та підтримуваної ворогами Росії (б.н., с. 1). Отже, висновується в редакційній статті, у «народних, середніх і вищих школах Малоросії повинна бути російська мова викладання, спільна зі школами інших російських частин імперії. Ост чому офіційною мовою Малоросії в урядових, земських, міських та інших установах, на шляхах сполучення та ін. може бути одна загальноросійська мова» (б.н., с. 1).

В обох статтях газети «Кієвлянинь» лейтмотивом звучить упереджене ставлення авторів-шовіністів до українства, небажання визнавати національні прагнення недержавних народів, особливо українського, мати національну окремішність, самостійність.

Своєрідним апогеєм і дискусії, і рефлексії М. Грушевським ситуації з українською народною освітою вважаємо його статтю «Камінь наріжний», у перших же рядках якої він зазначив: «У царині устрою українського життя центральне місце займає питання про школу. Це – основа всього. І якщо в наш час необхідність культурного і національного будівництва ... не може відкладатися до часів мирних ..., [то] питання про українську

народну школу мусить стати на черзі як одне з найпекучіших і найневідкладніших питань, – як задоволення нагальної потреби українського народного життя» (Грушевський, Камінь наріжний, с. 461). Свідомо повно навели цю цитату для того, щоб сучасний читач відчув гостроту мовної проблеми на початку ХХ ст., її історичну тяглість і до сьогоднішнього та питомих значення для націєтворення.

У чому ж убачав нагальність проблеми великий син свого народу? У тому, що «серед українського населення, яке навіть пройшло народну школу, у страхітливих розмірах поширюється рецидив неписьменності через те, що набуто механічне мистецтво читання лишається без застосування, оскільки великоросійська книжна мова залишилася все-таки неза своєю вихованцем школи, а до рідної, української, як культурного знаряддя, шкільне навчання встигло викликати в ньому недовіру, та й українська книга і всі культурні засоби, створювані українською інтелігенцією для народу, доходять до нього з великими труднощами внаслідок заходів, уживаних проти поширення цих культурних засобів» (Грушевський, Камінь наріжний, с. 463). Це – правдиве свідчення вченого, політика і патріота, яке не повинні забувати нащадки.

А щодо непорушної єдності народу імперії, то вчений прозоро констатував: «Болісний експеримент, вчинюваний над поколіннями українського народу цими зусиллями до недосяжної зовнішньої єдності, залишається безплідним» (Грушевський, Камінь наріжний, с. 462).

Спростовуючи закиди критиків, чинячи «опір брехні й упередженості», М. Грушевський в котре знову і знову аргументував становище українців на підросійських землях як «трагедію українського народу – цієї величезної багатомільйонної маси, позбавленої мови як куль-

турно-освітнього засобу [розвитку]» (Грушевський, Камінь наріжний, с. 461), витоки якої приховано у свідомо організованій імперською владою політиці мовно-культурних заборон щодо повноцінного функціонування рідної українцям мови.

Зауважимо, що хоча київські критики й визнавали цілковиту невинність українського населення Росії у «зрадницьких справах», і писали про можливість поставитися до його прагнень без потаємних підозр і упередженості (б.н.), однак освіту українською мовою, рідну школу безумовно розглядали як шкідливі для єдності російського народу імперії. Шовіністам не потрібно було, аби українське населення, позбавлене школи з рідною мовою, і тому засуджене відставати у своєму розвитку «порівняно з німцем-колоністом, з євреєм, з великоросом, з поляком, поступатися їм у боротьбі за своє існування, тобто приречене на культурний і економічний занепад» (Грушевський, Камінь наріжний, с. 463), вийшло з такого безпросвітнього кута.

Фактично, в умовах Першої світової війни автори обвинувачувальних статей оголошували М. Грушевського зрадником, а його заклики до організації українських шкіл – шкідливими. Окрім обставин війни, напруженості зазначеній дискусії додає ще й те, що в розглядуваний час за свої «сепаратистські погляди» і «мазепинську діяльність» з кінця грудня 1914 р. Михайло Сергійович уже перебував на засланні, спочатку у м. Сибірску, з 1915 р. – у м. Казань. Йому заборонялося займатися педагогічною і громадсько-політичною діяльністю, а публікацією своїх згаданих статей вчений порушував цю заборону, а отже, наражався на нові репресії. Однак він не злякався.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У підсумку ще раз наголосимо на тому, що відрефлексовані думки М. Грушевського про так зване украї-

нське питання, яке в ХІХ – на початку ХХ ст. пов'язувалося насамперед із запровадженням рідномовної освіти українців і забезпеченням якнайширшого функціонування їхньої мови як самодостатньої й окремої, але й досі не втратили своєї актуальності, хоча й дещо в іншому ракурсі.

Сподіваємося, що вибудовані історичні паралелі із минулою дійсністю є доказом цього. Тому саме в просуванні ідеї про значущість мови для формування українців як політичної нації, у боротьбі за повномасштабність уживання мови, що неможливе без рідномовної освіти, убачаємо величезну заслугу вченого-патріота перед українською нацією. Своєю громадською боротьбою він не лише мурував підвалини сприйняття й усвідомлення пересічними співвітчизниками своєї національної незалежності, що на той час було конче необхідно, а й залишив зразки патріотичних вчинків, що здатні надихати нащадків. Свідомо не торкаємося видатного значення наукових побудов Грушевського-історика для формування в українців спільної історичної пам'яті, спільних цінностей, однією з яких є і мова. Це окремий важливий складник духовної спадщини Михайла Сергійовича.

На останок наведемо слова з рецензії сучасника М. Грушевського, відомого українського історіографа й громадського діяча Д. Дорошенка про збірку «Про українську мову та українську школу»: «... публіцист-учений виявив себе блискучим популяризатором, ..., його книга має значення не лише як популярно-агітаційне видання для масового народного читача: це також історичний документ про стан культурно-національних запитів життя на Україні у на наш час важкого лихоліття. *І перечитати цей документ дуже повчально – нині і в майбутньому*» (Дорошенко, 1912, с. 140).

Сподіваємося, що викладені в нашій статті матеріали, підтверджені автентичними думками видатних українців – окраси нашої нації, не лише сприятимуть сталому усвідомленню сучасниками важливості рідної мови та її сили, адже вона пройшла крізь заборони і приниження, але не вмерла. А головне – спонукатимуть до нових дослідницьких пошуків у галузі грушевськознавства. Занурення у спадщину Михайла Грушевського здатне неодноразово викликати в пошукача подив «Овва! А я й не знав/не знала!» і мотивувати до подальшого вивчення.

Література

Атаманенко А. Є. Грушевськознавство. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. Т. 6: (ГоГю). С. 562–263.

[б. н.]. *Кієвлянин*. 1915. 23 жовтня. № 292. С. 1.

Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). Київ: Укр. письменник, 2014. 496 с.

Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Київ: Дніпро, 1993. 447 с.

Грінченко Б. Нарід у неволі. Львів: Тип. В. Манецького, 1895. (Грінченко Б. Порабощаемый народ. Львов: Типография В. Манецкаго, 1895). (рос. мовою).

Грушевський М. С. Шкільна мова. *Грушевський М. С. Про українську мову та українську школу* / передм. Я. Гояна. Вид. 2-е. Київ: Веселка, 1991. С. 15–16.

Грушевський М. С. Не порозумнійшали. *Грушевський М. С. Про українську мову та українську школу* / передм. Я. Гояна. Вид. 2-е. Київ: Веселка, 1991. С. 20–22.

Грушевський М. С. Не дозволяти! *Грушевський М. С. Про українську мову*

та українську школу / передм. Я. Гояна. Вид. 2-е. Київ: Веселка, 1991. С. 22–23.

Грушевський М. С. Шкільна справа в Галичині. *Грушевський М. С. Про українську мову та українську школу* / передм. Я. Гояна. Вид. 2-е. Київ: Веселка, 1991. С. 25–27.

Грушевський М. С. Мова українська і руська. *Грушевський М. С. Про українську мову та українську школу* / передм. Я. Гояна. Вид. 2-е. Київ: Веселка, 1991. С. 35–37.

Грушевський М. С. Наша школа. *Грушевський М. С. Твори*: у 50 т. / редкол.: П. Сохань (гол. ред.), Я. Дашкевич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2005. Т. 3. С. 69–73.

[**М. Грушевський**]. «До наших читачів». *Село*. 1909, 3 вересня (№ 1).

Грушевський М. С. Тлінний прах. *Грушевський М. С. Твори*: у 50 т. / редкол.: П. Сохань (гол. ред.), Я. Дашкевич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2005. Т. 3. С. 418–423.

Грушевський М. С. Камінь спотикання. (*Русские ведомости*. 1916. 11 февраля. С. 2). *Грушевський М. С. Твори*: у 50 т. / редкол.: П. Сохань (гол. ред.), Я. Дашкевич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2005. Т. 3. С. 451–455 (рос. мовою).

Грушевський М. С. Камінь наріжний (*Русские ведомости*. 1916. 26 февраля. С. 2). *Грушевський М. С. Твори*: у 50 т. Т. 3. С. 56–460. Львів: Видавництво «Світ» (рос. мовою).

Грушевський М. С. За рідну школу. *Грушевський М. С. Твори*: у 50 т. / редкол.: П. Сохань (гол. ред.), Я. Дашкевич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2005. Т. 3. С. 78–79.

Грушевський М. С. Про українську мову та українську справу. Київ: Друкарня П. Барського. 1907. URL: <https://www.m-hrushevsky.name/uk/>

Publicistics/1907/ProUkrMovuIUkrSpravu/4.html (вилучено: 10.02.2024).

Грушевський М. С. Передмова до 2-го видання збірки «Про українську мову та українську школу». 1913. URL: <https://www.m-hrushevsky.name/uk/Publicistics/1912/ProUkrMovuIUkrShkolu.html>.

Д[орошен]ко Д. [Дорошенко Д.]. Михайло Грушевський. Про українську мову та українську школу. Рец. *Українське життя (Украинская жизнь)*. Київ, 1912. № 7–8. С. 139–140 (рос. мовою).

Драгоманов М. Українська література, проскрибована російським урядом / Перекл. з фр., текстолог. опрацювання та прим. Г. Цвенгроша; вступ сл. М. Колеси; ред. кол.: Б. Якимович (голова), Н. Бігуя, М. Гнатюк та ін. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 96 с.

Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови. Київ: К. І. С., 2020. 96 с.

Кулаковський Ю. Русским людям, именующим себя «украинцами». *Кієвлянин*. 1915. 19 вересня. № 258. С. 1.

Міжнародна наукова конференція «Михайло Грушевський: учений, політик, державний діяч». 25–26 жовтня, 2016. URL: <https://lnu.edu.ua/mizhnarodna-naukova-konferentsiya-myhajlo-hrushevskij-uchenyj-polityk-derzhavnyj-diyach/> (вилучено: 15.02.2024).

Панькова С. Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел. *Український історик*. 2004–2005. Ч. 3–4/1. С. 25–46.

Поліщук Ю. М. Мовна політика російської влади в Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.). *Наукові записки Ін-ту політичних і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 4(78). С. 218–240.

Примітки. *Грушевський М. С. Твори*: у 50 т. / редкол.: П. Сохань (гол.

ред.), Я. Дашкевич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2005. Т. 3. С. 534.

Сірополко С. Михайло Грушевський як історик освіти в Україні та освітній діяч. *Грушевський М. С. Твори*: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2016. Т. 47. Кн. 2. С. 169–174. (уперше опубліковано 1935 р.).

Ткаченко І. В. Публіцистика Михайла Грушевського на сторінках тижневиків «Село» та «Засів» як джерело з історії української селянсько-робітничої дореволюційної періодики. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2015. Вип. 19. С. 344–352. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.19.344>.

Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів (2015) / Упор. Геннадій Боряк; Археографічне опрацювання документів: В. П. Баран, Л. З. Гіцова, Л. Я. Демченко, О. В. Музичук, П. П. Найденко, В. С. Шандра; НАН України. Інститут історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ: ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2015. LXII; 810 с.

Хто такий Грушевський? (Локальна історія. Бесіда з Оксаною Юрковою. 23.11.2021). URL: <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/khto-takii-grushevskii-oksana-iurkova/>

Шульгин В. Неблагодарное дело. *Кієвлянин*. 1915. 23 жовтня. № 292. С. 2.

References

Atamanenko, A. Ye. (2006). Hrushevskoznavstvo [Studies in Grushevsky's Heritage]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy – Encyclopedia of Modern Ukraine*, (pp. 562–263). Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy [in Ukrainian].

[b. n.]. (1915). *Kievlianyu – Kievan*, 292, 1 [in Russian].

Hyrych, I. (2014). *Ukrainski intelektualy i politychna okremishnist (seredyna XIX – pochatok XX st.)* [Ukrainian Intellectuals and Political Separateness (middle of the XIXth – beginning of the XXth centuries)]. Kyiv: Ukr. pysmennyk [in Ukrainian].

Holubenko, P. (1993). *Ukraina i Rosiia u svitli kulturnykh vzaiemyn* [Ukraine and Russia in the Light of Cultural Interactions]. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].

Hrinchenko, B. (1895). *Narid u nevoli* [The Oppressed People]. Lviv: Typ. V. Manetskoho [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. S. (1991). *Shkilna mova* [Language of School Learning]. *Pro ukrainsku movu ta ukrainsku shkolu – About Ukrainian Language and Ukrainian School.* (pp. 15–16). Kyiv: Veselka [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. S. (1991). *Ne porozumniishaly* [Didn't get any Smarter]. *Pro ukrainsku movu ta ukrainsku shkolu – About Ukrainian Language and Ukrainian School.* (pp. 20–22). Kyiv: Veselka [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. S. (1991). *Ne pozvoliaty!* [Don't Let Them]. *Pro ukrainsku movu ta ukrainsku shkolu – About Ukrainian Language and Ukrainian School.* (pp. 22–23). Kyiv: Veselka [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. S. (1991). *Shkilna sprava v Halychyni* [Schooling in Galychyna]. *Pro ukrainsku movu ta ukrainsku shkolu – About Ukrainian Language and Ukrainian School.* (pp. 25–27). Kyiv: Veselka [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. S. (1991). *Mova ukrainska i ruska* [Ukrainian Language and Russian Language]. *Pro ukrainsku movu ta ukrainsku shkolu – About Ukrainian Language and Ukrainian School,* (pp. 35–37). Kyiv: Veselka [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. S. (2005). *Nasha shkola* [Our School]. *M. S. Hrushevskiy. Tvory – Works.* Vols. 1–50. (Vol. 3), (pp. 69–73). Lviv: Vydavnytstvo «Svit» [in Ukrainian].

[M. Hrushevskiy]. (1909). *Do nashykh chytachiv* [To our readers]. *Selo – Village, 1* [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. S. (2005). *Tlinnyi prakh* [The Decaying Dust]. *M. S. Hrushevskiy, Tvory – Works.* Vols. 1–50. (Vol. 3), (pp. 418–423). Lviv: Vydavnytstvo «Svit» [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. S. (2005). *Kamin spotykannia* [The Stumbling block]. (Russkye vedomosti. 1916. 11 fevralia. P. 2.). *M. S. Hrushevskiy. Tvory – Works.* Vols. 1–50. (Vol. 3), (pp. 451–455). Lviv: Vydavnytstvo «Svit» [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. S. (2005). *Kamin narizhnyi* [The Foundation Stone]. (Russkye vedomosti. 1916. 26 fevralia. P. 2.). *M. S. Hrushevskiy, Tvory – Works.* Vols. 1–50 (Vol. 3), (pp. 456–460). Lviv: Vydavnytstvo «Svit» [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. S. (2005). *Za ridnu shkolu* [For Native School]. *M. S. Hrushevskiy. Tvory – Works.* Vols. 1–50. (Vol. 3), (pp. 78–79). Lviv: Vydavnytstvo «Svit» [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. S. (1907). *Pro ukrainsku movu ta ukrainsku spravu* [About Ukrainian Language and Ukrainian Deal]. Kyiv: Drukarnia P. Barskoho. Retrieved from <https://www.m-hrushevsky.name/uk/Publicistics/1907/ProUkrMovyUkrSpravu/4.html> [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. S. (1913). *Peredmovu do 2-ho vydannia zbirky «Pro ukrainsku movu ta ukrainsku shkolu»* [Preface]. Retrieved from <https://www.m-hrushevsky.name/uk/Publicistics/1912/ProUkrMovuUkrShkolu.htm> 1 [in Ukrainian].

D[oroshen]ko, D. [Doroshenko D.] (1912). *Mykhailo Hrushevskiy. Pro ukrainsku movu ta ukrainsku shkolu.* *Retsenziia* [M. Grushevsky. About Ukrainian Language and Ukrainian School. Review]. *Ukrainske zhyttia (Ukraynskaia zhyzn) – Ukrainian life,* 7-8, 139–140 [in Russian].

Drahomanov, M. (2001). *Ukrainska literatura, proskrybovana rosiiskym uriadom* [Ukrainian Literature Transcribed by Russian Government]. Lviv: LNU im. I. Franka [in Ukrainian].

Kubaichuk, V. (2020). *Khronolohiia movnykh podii v Ukraini: zovnishnia istoriia ukrainskoi movy* [Chronology of Linguistic Events in Ukraine: External History of the Ukrainian Language]. Kyiv: K. I. S. [in Ukrainian].

Kulakovskiy, Yu. (1915). *Russkym liudiam, ymenuiushchym sebia «ukrayntsamy»* [To Russian People Calling Themselves «Ukrainians»]. *Kievlianyin – Kievan*, 258, 1 [in Russian].

Mizhnarodna naukova konferentsiia «Mykhailo Hrushevskiy: uchenyi, polityk, derzhavnyi diiach» (25–26 zhovtnia, 2016) [International Conference «Mikhailo Grushevsky: Scientist, Politician, Statesman» (October, 25–26 2016)]. Lviv. Retrieved from <https://lnu.edu.ua/mizhnarodna-naukova-konferentsiya-myhajlo-hrushevskiy-ucheniy-polityk-derzhavnyj-diyach/> (removed: 15.02.2024) [in Ukrainian].

Pankova, S. (2004–2005). *Mykhailo Hrushevskiy i narodna hazeta «Selo» u svitli memuarnykh ta epistoliarnykh dzherel* [Mykhailo Grushevsky and the People's Newspaper «Selo» («Country side») in the Light of Memoirs and Epistolary Sources]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*, 3–4/1, 25–46 [in Ukrainian].

Polishchuk, Yu. M. (2014). *Movna polityka rosiiskoi vldy v Ukraini (kinets XVIII – seredyna XIX st.)* [Language policy of Russian Authorities in Ukraine (end of the XVIII-th – beginning of the XIX-th centuries)]. *Naukovi zapysky. I. F. Kuras In-tu politychnykh i etnonats. doslidzhen NAN Ukrainy – Scientific notes of I. F. Kuras Institute of Political and Ethnonational Researches of the NAS of Ukraine*, 4(78), 218–240 [in Ukrainian].

Prymitky (Notes). (2005). *M. S. Hrushevskiyi. Tvory – Works*. Vols. 1–50. (Vol. 3), (p. 534). Lviv: Vydavnytstvo «Svit» [in Ukrainian].

Siropolko, S. (2016). *Mykhailo Hrushevskiyi yak istoryk osvity v Ukraini ta osvittii diiach* [Mykhailo Hrushevsky as a historian of education in Ukraine and in the field of education]. *M. S. Hrushevskiyi. Tvory – Works*. Vols. 1–50. (Vol. 47 (2)), (pp. 169–174). Lviv: Vydavnytstvo «Svit» [in Ukrainian].

Tkachenko, I. V. (2015). *Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho na storinkakh tyzhnevnykh «Selo» ta «Zasiv» yak dzherelo z istorii ukrainskoi seliansko-robotnychoi do-revoliutsiinoi periodyky* [Publicistic Works of Mykhailo Hrushevsky on the Pages of Weekly New-spapers «Village» and «Sowing» as a Source from the History of Ukrainian Peasants' and Workers' Prerevolutionary Periodicals]. *Rukopysna ta knyzhkovna spadshchyna Ukrainy – Manuscript and book heritage of Ukraine*, 19, 344–352. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.19.344> [in Ukrainian].

Boriak, H. (Eds.) (2015). *Ukrainska identychnist i movne pytannia v Rosiiskii imperii: sprobha derzhavnoho rehuliuвання (1847–1914)*. Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Ukrainian Identity and the Language Issue in the Russian Empire: an Attempt at State Regulation (1847–1914). Collection of Documents and Materials]. Kyiv: Vydavnytstvo «Kliot» [in Ukrainian].

Khto takyi Hrushevskiy? Lokalna istoriia. Besida z Oksanoiurkovoioiu [Who is Hrushevsky? Local history. Interview with Oksana Yurkova]. 23.11.2021. (2021). Retrieved from <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/khto-takii-grushevskii-oksana-iurkova/> [in Ukrainian].

Shulhyn, V. (1915). *Neblahodarnoe delo* [Thankless Task]. *Kievlianyin – Kievan*, 292, 2 [in Russian].

Дічек Н. П. Михайло Грушевський і українська мова: у контексті творення політичної нації

У статті представлено авторську рефлексію внеску видатного українського вченого-історика, академіка ВУАН (1923), громадського і політичного діяча Михайла Грушевського (1866 – 1934) в обґрунтування засад самостійного державного буття українців у контексті боротьби за запровадження їхнього навчання материнською мовою та розвиток системи національної освіти. Хронологічні межі дослідження – перші десятиліття ХХ ст. Висвітлено роль громадсько-політичної, публіцистичної діяльності М. Грушевського у відстоюванні й захисті інтересів, культурних потреб українського народу, утвердженні статусу української мови як безальтернативної для освіти українців, як самодостатньої мови окремого слов'янського народу на теренах поміж двох імперій, що й досі має історично повчальний та політико аргументований сенс.

Доведено, що цілеспрямована, національно орієнтована громадська, просвітницька діяльність вченого є, по-перше, прикладом особистого внеску в наше державотворення, особливо в обставинах переддня української революції. По-друге, обґрунтовані ним ідеї щодо розбудови національної освіти українців заклали підвалини філософії національної освіти на майбутнє.

У науковому обігу актуалізовано дві публіцистичні статті М. Грушевського – «Камінь спотикання» і «Камінь наріжний» (обидві – 1916 р.) – контекстуально значущі для поглиблення сучасного уявлення про зроблене вченим для піднесення етносвідомості українців, передовсім українського селянства як носія мовної культури і традицій, вироблення у співвітчизників спільного розуміння національної минувшини, сприйняття рідної мови як атрибуту незалежного життя.

Ключові слова: Михайло Грушевський, освіта, народна школа, українська мова, державотворення, мовне питання.

Dichek N. Mykhailo Hrushevsky and the Ukrainian Language: in the Context of a Political Nation Creation

The article presents the author's reflection on the contribution of Mykhailo

Hrushevsky (1866–1934), the outstanding Ukrainian scientist-historian, academician of the All-Ukrainian Academy of Sciences (1923), public and political figure, in substantiating the foundations of the independent state existence of Ukrainians within the context of the struggle for carrying out their education in mother-tongue and the national education system development in future. The chronological limits of the study are the first decades of the XX century. The role of socio-political and journalistic activities of M. Hrushevsky in following activities has been highlighted: upholding and protecting the interests and cultural needs of the Ukrainian people, establishing the status of the Ukrainian language as the only alternative for education of Ukrainians, as a self-sufficient language of a particular Slavic people in the territory between two empires. All of the above still has historically instructive and politically reasoned meaning.

It has been proven that purposeful, nationally oriented public educational activities of the scientist, firstly, are an example of an enduring personal contribution to the creation of our state, especially in the circumstances on the eve of the Ukrainian revolution. Secondly, the ideas he substantiated for the development of national education of Ukrainians laid the foundations for the philosophy of national education for the future.

The scientific appeal has updated two journalistic articles by M. Hrushevsky – «The Stumbling Stone» and «The Cornerstone» (both 1916) – contextually significant for deepening the modern understanding of what the scientist has done to increase the ethnic consciousness of Ukrainians, especially Ukrainian peasants as bearers of traditions and language, development among compatriots of a common understanding of the national past, perception of the native language as an attribute of independent life.

Keywords: Mykhailo Hrushevsky, education, folk school, Ukrainian language, state-building, language issue.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Біляковська Ольга Орестівна – доктор педагогічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка, професор кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи, факультет педагогічної освіти (м. Львів, Україна).

Ваховський Леонід Цезаревич – доктор педагогічних наук, професор, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», завідувач кафедри соціальної роботи (м. Полтава, Україна).

Горук Наталія Михайлівна – кандидат педагогічних наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка, доцент кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи, факультет педагогічної освіти (м. Львів, Україна).

Дічек Наталія Петрівна – доктор педагогічних наук, професор, Інститут педагогіки НАПН України, завідувач відділу історії та філософії освіти (м. Київ, Україна).

Мартиненко Олена Валентинівна – здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня спеціальності «Освітні, педагогічні науки», ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Дніпро – Слов'янськ, Україна).

Мелешко Ліля Анатоліївна – кандидат історичних наук, Билбасівський опорний ЗЗСО І–ІІІ ступенів, директор (м. Слов'янськ, Україна).

Суровцева Ірина Юріївна – кандидат історичних наук, ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет», доцент кафедри соціології та соціальної роботи (м. Дніпро, Україна).

Тимошенко Наталія Євгенівна – кандидат педагогічних наук, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», старший викладач кафедри філософії, керівник навчального центру МБФ «Єврейський Хесед «Бней Азріель» (м. Київ, Україна).

Ткачов Артем Сергійович – доктор педагогічних наук, професор, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, професор кафедри початкової і професійної освіти (м. Харків, Україна).

Ткачов Сергій Іванович – доктор педагогічних наук, професор, Харківська державна академія фізичної культури, завідувач кафедри педагогіки та психології (м. Харків, Україна).

Ткачова Наталія Олександрівна – доктор педагогічних наук, професор, навчально-науковий інститут міжнародної освіти Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, в. о. завідувача кафедри профільної підготовки (м. Харків, Україна).

Харковський Євген Миколайович – викладач кафедри романо-германської філології ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Полтава, Україна).

Чорна Вікторія Вікторівна – практичний психолог Билбасівського опорного ЗЗСО І–ІІІ ступенів (м. Слов'янськ, Україна).